

Kapitel 5

Personlighedsforestillinger: Skønlitteratur som advarselssystem

Uffe Hansen

For nogle år siden kunne man i Universitetsavisen læse, hvordan en højt placeret norsk embedsmand i undervisningssektoren følte sig kaldet til at kritisere universiteterne for i fremmedsprogfagene at bruge så megen tid på beskæftigelsen med disse sprogområders skønlitteratur, der betragtedes som enten blot underholdning på et højt plan eller som en rest af forgangne tiders borgerlige dannelsesideal. Synspunktet er stadig levende, hvad man i øjeblikket f.eks. kan se af skønlitteraturens gradvise forsvinden fra studieordningerne i en række sprogfag på Københavns Universitet. Jeg skal ikke gå ind i en almen diskussion af fiktionslitteraturens erkendelsesmæssige status, selv om det øjensynlig er sørgeligt påkrævet, men begrænse mig til et enkelt aspekt af denne teksttypes funktioner.

Elias Canetti har et sted i sin bog om Franz Kafka (*Der andere Prozess*) sagt: 'Mennesket, der betragter sig som målestokken for alle ting, er endnu næsten ukendt, dets fremskridt i kendskabet til sig selv er minimale, enhver ny teori kaster mere mørke end lys over det. Kun den fordomsfri udforskning af enkeltpersoner fører videre, skridt for skridt'. Denne 'konkrete udforskning af enkeltpersoner' er netop skønlitteraturens anliggende, vel at mærke sådan at enhver tids- og miljøbunden fiktiv enkeltperson uundgåeligt tillige får en mere eller mindre generel repræsentativ karakter. Jeg vil her holde mig til et relativt godt afgrænset pro-

blemfelt: det skift i modeller af personligheden, som man kan følge i fiktionslitteratur og psykologi i den sidste halvdel af det 19. århundrede. Det, som forfatterne begyndte at registrere som stedfundne forandringer, skulle i det 20. århundredes historie få en række voldsomme effekter. I det 19. århundrede var der tilsyneladende endnu kun tale om 'underjordiske ryster', som dele af skønlitteraturen ofte bemærkede og beskrev hurtigere end samtidens videnskab. Etableringen af et fiktionsunivers i en roman eller et digt er nu engang, hvor differentieret og nytænkende forfatteren end går frem, en hurtigere gennemførlig opgave end videnskabsmandens indsamling af en mængde data og udarbejdelsen af konsistente teorier om dem. Men fiktionens karakter af forsøgsopstilling gør ikke nødvendigvis dens observationer af mellem menneskelige relationer mindre relevante. Beskæftigelse med digtning er ikke kun en luksus, en 'mild narkose', som Freud i *Das Unbehagen in der Kultur* formulerede det (Freud 1930). Driver man analysen af denne art tekster tilstrækkeligt vidt, vil man opdage, at de i mange tilfælde også er advarselssystemer.

I 1986 udgav den tyske historiker Andreas Hillgruber en lille bog med titlen *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums* ('To slags undergang. Knusningen af det tyske rige og de europæiske jøders endeligt'). Bogen ud-

løste en langvarig og forbitret offentlig debat i Tyskland, den såkaldte historikerstrid, men i kampens hede var det som om man næsten glemte et grundlæggende problem, som Hillgruber formulerede på bogens sidste sider: 'Den åbenlyse lethed, hvormed man under det 20. århundredes civilisatoriske betingelser kunne få mennesker til næsten uberørt at aflive andre mennesker – således som det kom frem ved opklaringen af mange enkelttilfælde i processerne mod gerningsmændene – er her det mest foruroligende, den store deltagelse af akademikere det, som opskræmmer dybest. I denne henseende peger den humanistisk dannede, højt kvalificerede læge, dr.phil. og dr.med. Josef Mengeles tilfælde ud over det konkrete tilfælde. – Det er dimensioner, som falder ind under det antropologiske, det socialpsykologiske og det individualpsykologiske, og som rejser spørgsmålet om en mulig gentagelse under andre ideologiske fortegn i faktiske eller formentlige nye ekstreme situationer og konstellationer. Det rækker ud over historikerens forpligtelse til at bevare erindringen om millionerne af ofre. For her rører vi ved et centralt problem i nutiden og fremtiden, der transcenderer historikerens opgave. Her drejer det sig om en fundamental udfordring til ethvert menneske' (Hillgruber 1986: 98-99). Med andre ord: for at forstå de store menneskeskabte katastrofer i det 20. århundrede er det nødvendigt at søge om bag de politiske, sociale og økonomiske forhold og spørge, hvad det er for psykologiske ejendommeligheder i dette århundredes mennesker, der overhovedet muliggjorde de orgier af ødelæggelse, vi har været vidne til – i det nazistiske Tyskland og andre steder. Beskrivelsen af disse psykologiske ejendommeligheder finder vi formentlig klarest i dele af skønlitteraturen fra den periode, som udgør optakten til århundredets omvæltninger. Det første, som her springer i øjnene, er tabet af individualitet. I stedet for 'det klassiske individ', relativt fast organiseret omkring et kerneområde af stabile

værdiforestillinger – i psykoanalysens terminologi ville man kalde det et stærkt overjeg – er den type, der begynder at aftegne sig i fiktionslitteraturen fra det 19. århundredes sidste årtier, et menneske, for hvem en anaklitisk afhængighed af en anden person eller tilpasningen til en gruppe og dens normer træder i stedet for behovet for at leve i samklang med et indre stabilt selvbillede. I centrum står ikke mere en indre konflikt mellem værdier eller tilbøjeligheder, ikke en samvittighedskonflikt som i det 18. og 19. århundredes klassiske værker.

Den ny personlighedstype synes at være så løst struktureret, at dens identitet alene sikres af ydre relationer. En virkelig eller indbildt konflikt med eller det blotte fravær af identifikationsfigurer eller gruppenormer medfører derfor angst og en følelse af værdiløshed eller tomhed, og som følge heraf bliver denne mennesketype i høj grad manipulerbar. En række fremragende sociologer og psykologer har på et senere tidspunkt samstemmende peget på dette forhold – man behøver blot at nævne folk som Theodor Adorno, Max Horkheimer og Horst E. Richter. Tydeligst er måske denne tidsalderens signatur beskrevet af Robert Jay Lifton, der i værk efter værk har analyseret det 20. århundredes ny mennesketype: 'the protean self'. Men allerede årtier tidligere var man i skønlitteraturen blevet opmærksom på fænomenet. I forordet til *Fröken Julie* skrev således Strindberg 1888: 'Mina själar (karakterer) äro konglomerater av förgångna kulturgrader, och pågående, bitar ur böcker och tidningar, stycken av mänskor, avrivna lappar av helgdagskläder som blivit lumpor, aldeles som själen är hopflickad, och jag har dessutom givet litet uppkomsthistoria, då jag låter den svagare stjäla och repetera ord från den starkare, låter stjäla hämta »idéer«, suggestioner som det kallas från varandra' ... Og i 1881 kommenterede den svejtsiske forfatter Conrad Ferdinand Meyer sin version af Thomas Becket (*Der Heilige*, 1879/80) med ordene: ... 'skrøbelig som han

er, kan han i denne bestialske tid kun eksistere som redskab for en stærkere, først for kongen, så for kirken'. Begrebet identitet er her forbundet uløseligt med begrebet identifikation.

Det selvstændige individs forsvinden i massekulturen har fundet et af sine klareste udtryk i Nadézda Mandelstams erindringer, hvor hun bl.a. taler om de intellektuelles holdning i tyvernes Sovjetrusland:

Det der psykologisk ansporede alle til kapitulation var frygten for at blive ladet i stikken, at blive holdt uden for fællesskabet, dernæst behovet for en såkaldt hel og organisk verdensanskuelse, der kunne appliceres på alle sider af livet, og så troen på sejrrens holdbarhed og sejrherrens uforgængelighed. Men det allervæsentligste var, at de kapitulerende ikke selv havde noget på hjerte. Denne slående tomhed har Sklovskij nok givet det klareste udtryk for i sin ulyksalige bog 'Zoo', hvor han grådkvalt beder sejrherrene om at være hans formyndere. Hvad enten de nu havde bestjålet sig selv, eller det var krigen og skyttegravene, der havde fremkaldt denne sørgelige reaktion, så gjorde følelsen af mindreårighed og behovet for formynderskab sig gældende med stor kraft. Kun de, der havde disse følelser, kunne regnes for moderne mennesker. (Mandelstam 1975: 159-60).

Set i en større sammenhæng er det tab af personlig integritet, der umiddelbart kunne opfattes som produkt af unikke historiske situationer (det kriseramte Tyskland i trediverne og Rusland efter revolutionen), slutstadiet af den europæiske rationalismes mere end tohundredårige udvikling. I den fornuftens orden, som det 18. århundrede førte til sejr, var der ikke plads for det særegne, det afvigende, det uforudsigelige, det uformålstjenlige, det subjektive. For det opfattedes som synonymt med de kræfter, oplysningen kæmpede mod, fordømmene,

overtroen, fanatismen og de blinde lidenskaber. Det genstridige individ med dets kaotiske følelsesliv og krav på at følge sin egen udviklingsvej bliver taberen i denne proces – ironisk nok, da oplysningsideens erklærede formål var menneskets befrielse. Det kan ikke legitimere sin eksistens over for en generel orden, der fremstår som mål i sig selv, fordi den hævder at repræsentere universets orden. Nok plejer man at betegne de sidste årtier af det 18. århundrede som individualismens gennembrud, men grunden til at der i denne epoke tales så meget om den originale, selvstændige personlighed (f.eks. i Goethes *Die Leiden des jungen Werthers*), kan meget vel være, at netop denne personlighed for første gang oplevedes som et problem. Man taler ikke om det selvfølgelige, det umiddelbart indlysende.

Som en modvægt til rationalismens nedvurdering af personligheden som det blot subjektive opstiller i denne periode forsvarerne for individualismen begrebet karakter, der dels betegner det særegne, dels den hele i sig selv sammenhængende personlighed som resultatet af en dannelses- og udviklingsproces, den færdige syntese af anlæg og erfaringer. Sit mest fuldendte udtryk fik denne optimistiske personlighedstro i Goethes store normsættende roman *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (1795/96). At udfolde alle de anlæg, der slumrer i ham, 'at spidse pyramiden så højt op i luften som muligt', det er Wilhelms mål og stræben, og hans livsløb kendetegnes da også af en stadig vækst i det indre og ekspansion i det ydre i form af en videre og videre geografisk ramme, kulminerende i planen om at udvandre til den nye verden. Som for at understrege denne frugtbare fremdrift har Goethe i periferien af Wilhelms liv anbragt to kontrastfigurer, den blinde gamle harpespiller og det mærkelige 12-13 årige forældreløse artistbarn Mignon. Begge er fremmedlegemer i romanens optimistiske verden, fikserede til én traumatisk begivenhed i deres liv og stivnede og afmægtige i deres tilbageskuen,

harpespilleren i sin skyldfølelse og Mignon i sin længsel efter barndommens tabte paradys. Ved at sætte disse to markante figurer uden for grænserne af den verden, Wilhelm udfolder sig i, fastholder Goethe ret beset rationalismens modsætning mellem orden og kaos, mellem det almengyldige og undtagelsen. Blot er de hidtidige statiske positive begreber orden, erkendelse og enhed blevet beriget med kategorierne udvikling, historie og organisk sammenhæng, der har selve den groende natur som sit Urbillede. Rationalismens modsætning mellem abstrakt tidløs orden og tidsbunden subjektivitet falder således bort i det øjeblik, subjektet ikke mere opfattes som ensbetydende med vilkårlighed og afvigelse, men tværtimod som en fundamental sammenhængende dynamisk enhed. Fra nu af forløber grænsen et andet sted.

Den grundlæggende metafor for den kulturstrømning, Goethe stod midt i, og som også indbefatter romantikkens naturfilosofi, er den levende organisme, der udfolder sine anlæg i stadigt vekselspil med omgivelserne. Organismens væsentligste egenskab er enhedsdriften, evnen til af mangfoldigheden at skabe en syntese. Hvor de derfor i personligheden støder på ubevidste elementer, bestræber organismetænkere sig på at vise, hvordan selv disse tilsyneladende fremmedlegemer i sidste ende hører med til helheden, som de skjulte rødder hører med til den hele plante. Enhver sand erkendelse er således en erkendelse af enhed og sammenhæng.

Men dette heroiske forsvar for den hele og myndige personlighed, gentaget gennem hele det 19. århundrede, ikke mindst i en lang række udviklingsromaner efter Wilhelm Meisters forbillede, er truet fra to sider. Rationalismens menneskesyn fortsætter uanfægtet med at kræve, at individet skal legitimere sig som en nyttig brik i et større spil, hvad enten dette nu hedder verdensåndens virkeliggørelse, den størst mulige lykke for det størst mulige antal,

den fuldstændige beherskelse af naturen, udviklingen af produktionsapparatet, nationen eller det klasseløse samfund. Nu, og dermed det enkelte individ, har ingen værdi i sig selv, hvor fuldkomment og afrundet det end måtte være (jf. Griminger 1990). Det er målet, der tæller.

Den anden trussel, som jeg skal behandle mere indgående, er en utilsigtet, men nødvendig følgevirkning af forsvaret for individualiteten. Troen på, at den universelle orden også åbenbarer sig i personligheden, indbefatter forestillingen om, at det naturlige, sunde menneske har evnen til at erkende sit eget væsen, sætte sig moralsk frit valgte mål og gennemskue motiverne for sine handlinger. Men da personligheden ikke kun bestemmes som transparent for bevidstheden, men også som original, særegen, kommer den nødvendigvis i den psykologiske analyses søgelys. Det er da også ganske betegnende, at det første egentlige psykologiske tidsskrift i Europa fremkommer samtidig med individualismens store gennembrud: den tyske forfatter og filosof Karl Philipp Moritz' *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*, der udkom i årene 1783-93.

Et af resultaterne af den skærpede psykologiske analyse blev opdagelsen af psykiske regioner i personligheden, der var utilgængelige for normalbevidstheden. Den tyske læge Franz Anton Mesmer (1734-1815) havde i midten af 1770'erne fundet frem til hvad vi nu ville kalde en hypnoseteknik, dog uden at erkende at det drejede sig om en rent psykisk indvirkning på de patienter, han underkastede behandlingen. Når hans patienter, efter at han havde 'magnetiseret' dem, blev helt eller delvist helbredt, opfattede han det som en overføring af en endnu ikke målelig fysisk kraft fra ham til dem, den 'animalske magnetisme'. Denne pseudo-fysiske teori holdt en stor del af hans efterfølgere fast ved til langt op i det 19. århundrede, men ved siden af dem finder man en række fremragende tyske og franske forskere, der allerede tid-

ligt indså de 'magnetiske' fænomeners rent psykiske oprindelse, først og fremmest ved at pege på lighederne med spontant optrædende søvngænger, somnambulisme. Når 'magnetisørerne' fremkaldte en kunstig somnambulisme hos deres forsøgspersoner betød det efter deres opfattelse ikke, at der var tilført patienterne noget udefra, men at 'magnetiseringen' havde synliggjort egenskaber ved den menneskelige personlighed, der var skjult for den normale bevidsthed – og da især for patienternes selvforståelse. Den personlighed, eller rettere de personligheder, der kom frem under hypnosens, kunne adskille sig temmelig dramatisk fra normalpersonligheden.

De hypnotiserede kunne således ofte selv angive deres sygdommes årsager og de passende helbredelsesmetoder, da de øjensynlig havde et ganske andet indblik i organismens indre tilstande end det normale bevidste individ. Og i mange tilfælde kom der under hypnosens psykologiske mikroskop subpersonligheder frem, der i henseende til vilje, følelse og intellekt var normalpersonligheden klart overlegne. Det blev derfor nærliggende at opfatte den om sig selv bevidste normale personlighed, d.v.s. rationalismens myndige individ, som kun et begrænset udsnit af den totale personlighed. Hermed falder en af den rationalistiske psykologis grundpiller, troen på at mennesket med sin fornuft kan erkende sit væsens kerne (Hansen 1995).

Også en anden af grundpillerne falder, tanken om helhed og sammenhæng i personligheden. Når patienterne efter hypnotiseringen var vendt tilbage til deres normale jeg, var ethvert spor af erindring om, hvad der var foregået i hypnosetilstanden forsvundet, mens den hypnotiserede til gengæld erindrede tidligere hypnosetilstande. Disse personer syntes således at leve flere parallelle liv, adskilt fra hinanden ved glemsel, amnesi. Den erindrende besiddelse af ens egen livshistorie, selverkendelsens grundlag, syntes derfor kun at forløbe horisontalt,

mens den vertikale indsigt af en eller anden grund var blokeret. Et yderligere foruroligende aspekt af denne opsplittning var, at man ved hjælp af hypnoseeksperimenterne kunne demonstrere, at de ubevidste personlighedslag kunne bestemme en persons handlinger i normaltilstanden, uden at den 'normalt' handlende havde nogen mulighed for at erkende de virkelige motiver. Beordrede hypnotisøren den hypnotiserede til f.eks. et par dage efter hypnosens afslutning at aflægge en bestemt person et besøg, ville patienten, der nu befandt sig i sin normaltilstand, uvægerligt udføre befolingen, hvor absurd den end måtte være. Spurgte man ham nu ud om grunden til hans handling, ville han give en for ham selv rimeligt plausibel forklaring, mens den virkelige grund, den hypnotiske befaling, ville være utilgængelig for hans bevidsthed. Med påvisningen af den posthypnotiske suggestions realitet blev der sat spørgsmålstegn ved den for rationalismen så selvfølgelig årsagssammenhæng mellem motiv, hensigt og handling. En årsagssammenhæng, der naturligvis også var indgået i organicismens personlighedsbillede.

Den animalske magnetisme havde således kunnet demonstrere det, som Freud et lille århundrede senere formulerede, at jeg'et 'ikke engang er herre i sit eget hus, men henvist til sparsomme efterretninger om det, som ubevidst foregår i dets sjæleliv' (*Sigmund Freud. Studienausgabe I:284*). I stedet for rationalismens og organicismens forestilling om personligheden som autonom, d.v.s. i stand til at sætte sig frit valgte mål på grundlag af en i hvert fald teoretisk mulig fuldstændig selverkendelse, havde der aftegnet sig konturerne af en heteronom, d.v.s. fremmedstyret personlighed, der i mange tilfælde handlede uden at kunne gennemskue sine egne motiver. Heteronomien bestod ikke kun i, at tyngdepunktet kunne ligge et andet sted end i personens bevidsthed. Det kunne også ligge uden for personen, nemlig i magnetisørens tanke, der jo kunne indplante

fremmede forestillinger i den magnetiseredes psyke.

På denne baggrund kan det ikke undre, at filosofen Arthur Schopenhauer i sin afhandling fra 1851, *Versuch über das Geistersehen und was damit zusammenhängt*, kunne hævde, at den animalske magnetisme set fra et filosofisk standpunkt var den indholdsmæssigt mest tungtvejende opdagelse, der nogen sinde var blevet gjort. Det skal dog indskydes, at det, der for ham stod som det vigtigste, var den eksperimentelle demonstration af det psykiskes absolutte herredømme over det fysiske. En del af den senere psykosomatiske medicins indsigter var allerede formuleret her. På den anden side er det lige så indlysende, at europæisk videnskab og filosofi i forrige århundrede generelt måtte forholde sig afvisende til det, som den animalske magnetisme havde bragt for dagen, da det var uforeneligt med det fremherskende menneskesyn. Det gjaldt både for de konservative og de radikale hegelianere, for tilhængerne af den nye positivistiske naturvidenskab og for forsvarerne af moralske og religiøse værdier, baseret på menneskets frie vilje.

Derimod udfoldede den personlighedspsykologi, der kunne udledes af den animalske magnetismes eksperimenter, sig uhindret i skønlitteraturen. Allerede i 1796 havde den tyske digter Jean Paul med indførelsen af dobbeltgænger motivet problematiseret personlighedens karakter af organisk eller rationel enhed. I de efterfølgende årtier bliver nu den decentrerede personlighed et gennemgående motiv i digtningen, f.eks. hos Heinrich von Kleist, E. T. A. Hoffmann, Balzac, Gogol, Edgar Allan Poe og Dostojevskij.

Videnskabens og filosofiens kollektive fortrængning af en ubekvem indsigt betød, at den animalske magnetisme allerede kort efter sin største blomstringstid omkring 1820 blev skubbet ud i periferien af den menneskelige viden og nu henregnedes til de okkulte strømninger, som tiden var så rig på. Med få undtagelser lå

den eksperimentelle udforskning af de ubevidste sider af personligheden brak indtil årene omkring 1880. Schopenhauers positive dom midt i denne lange tavshedsperiode er blot et blandt mange andre eksempler på hans tænkning imod hans samtid.

Genoptagelsen af studiet af det ubevidste med hypnoseteknikken som vigtigste arbejdsredskab – ‘et beundringsværdigt stykke værktøj til psykologisk vivisektion’ var den franske fysiolog Charles Richets betegnelse – satte ind ganske pludseligt i årene 1878-82 og medførte et sådant opbrud i psykiatri og psykologi, at den danske psykolog Alfred Lehmann i 1889 erklærede: ‘Hvis det Tiaar, som nu nærmer sig sin Afslutning, skulde have et særligt Navn i Videnskabens Historie, vilde man sikkert med størst Ret kunne kalde det Hypnotismens Decennium. Der er nemlig neppe noget andet Omraade, paa hvilket Videnskaben blot tilnærmelsesvis har gjort saa store og betydningsfulde Fremskridt i de sidste ti Aar, som netop paa Hypnotismens’ (Lehmann 1889).

Den tvivl om personlighedens afgrænsede helhedskarakter, som udforskerne af den animalske magnetisme havde ladet komme til orde i århundredets begyndelse, greb nu voldsomt om sig blandt de intellektuelle i århundredets sidste årtier. To begreber kom til at stå i centrum for den psykologiske interesse. For det første det normale individs modtagelighed for suggestioner, også uden for hypnosens snævrere felt. Det er i disse år, massepsykologien opstår som selvstændig disciplin. I skandinavisk skønlitteratur er det Strindberg, der tydeligere end nogen anden realiserer dette element i sin digtning, og det i en sådan grad, at man i hans produktion fra og med 1887 næppe mere kan finde distinkte personligheder i klassisk forstand. De psykiske ‘egenskaber’ synes snarere på osmotisk vis at strømme frem og tilbage mellem de agerende figurer i den psykiske symbiose, alt efter de indbyrdes magtrelationer. Den fundamentale mangel på modstands-

kraft over for udefra kommende magtfulde forestillinger, som Hillgruber og Mandelstam diagnosticerede hos deres generations mennesker, er allerede i 1880'erne fuldt udbygget i f.eks. Maupassants og Strindbergs værker.

Det andet vigtige begreb i den 'nye' personlighedspsykologi var den multiple personlighed, ret beset en videreføring af tilsvarende tanker fra århundredets begyndelse. Mens teorien om menneskets suggestibilitet pegede på jegets flydende afgrænsning imod andre individer, dets indgåen i en psykisk 'masse', gik man med teorien om multipliciteten i den modsatte retning, nemlig indad i personligheden, men med et lignende resultat. I århundredets løb var der fremkommet en række beskrivelser af spontant optrædende personlighedsspaltninger, som nok havde vakt opmærksomhed, men var blevet betragtet som skildringer af psykiske abnormiteter. I løbet af 1880'erne blev situationen en anden, idet man nu med hypnosen som redskab kunne fremkalde og studere personlighedsspaltninger hos iøvrigt normale mennesker. Den personlighed, som kom frem efter hypnotisering, var ikke kun ved amnesi (mangelende erindring) adskilt fra normalpersonligheden, den viste også i mange tilfælde ganske andre 'karaktertræk'. Gik man nu videre og benyttede hypnoseproceduren på en allerede hypnotiseret person, kunne der komme en tredje distinkt personlighed frem, o.s.v.. Hvilken af dem var dette menneskes 'egentlige' personlighed? Da et menneskes erindring om sit eget liv øjensynlig var en uundværlig bestanddel af den sammenhængende personlighed, kunne man jo bruge erindringens omfang som kriterium, således at den personlighed, der sad inde med det maksimale erindringsforråd, regnedes for mere fundamental end de andre subpersonligheder. Men i så fald måtte f.eks. den tredje personlighed, der var trådt frem under hypnosen, betragtes som mere 'egentlig' end den første, normalpersonligheden. For i den tredje tilstand var der ofte en klar erindring

om både den anden og den første tilstand, mens normalpersonligheden aldrig havde nogen erindring om de andre personligheder og deres handlinger. Et andet muligt kriterium for 'egentlighed' kunne være, hvilken af personlighederne der var mest intelligent, kundskabsrig, fantasibegavet, i besiddelse af et bredt følelsesregister, handlekraftig o.s.v., idet de ringere udrustede subpersonligheder så kunne betragtes som mere ufuldstændige virkeliggørelser af de muligheder, den grundlæggende personlighed rummede. I så fald måtte man i en række tilfælde pege på en af de fremhypnotiserede personligheder som den 'egentlige', for det forekom ikke sjældent, at normalpersonligheden stod langt tilbage for de andre personligheders brillante præstationer.

Endelig kunne man på trods af alt dette prøve at holde sig til det umiddelbart indlysende faktum, at 'normalpersonligheden' netop altid var til stede, bortset fra de kunstige situationer, der var skabt med hypnosen. Men herimod indvendte f.eks. den engelske psykolog Frederic W. H. Myers i en artikel fra 1886: 'Jeg kan ikke tilskrive mit normalt vågne selv nogen forrang, undtagen den at blandt mine potentielle selv'er har dette vist sig mest tjenligt til at opfylde dagliglivets krav' (Myers 1886). Med andre ord: et menneskes 'totalpersonlighed' bestod efter Myers opfattelse af et antal 'subpersonligheder', hvoraf én var trådt i forgrunden, ikke fordi den i og for sig var mere 'egentlig' end de andre, men fordi den under de givne sociale forhold gav den største overlevelseschance. Under andre forhold ville måske en anden af subpersonlighederne være blevet 'det normale vågne selv'. Darwins idé om 'the survival of the fittest' var her overført på individets ubevidste valg mellem forskellige personlighedsdannelser. Men uanset det trufne valg fortsatte bag normalpersonlighedens ryg de andre subpersonligheder deres usynlige, men virksomme liv, hvad man kunne få et tydeligt bevis for under hypnoseeksperimenterne og

desuden også i de spontant optrædende former for ubevidst psykisk virksomhed, hvoraf drømmene var den mest iøjnefaldende del.

Fælles for de to grundlæggende ideer, suggestibiliteten og multipliciteten, var at den personlighedens enhed, der syntes så umiddelbart given for selvoplevelsen, for en nærmere betragtning viste sig at være et ustabil produkt af samspil med vigtige personer i ens omgivelser, ja med et kulturkollektiv. Denne tankegang, at personligheden er en momentan social konstruktion, er en skarpt profileret ejendommelighed ved den europæiske kultur omkring århundredeskiftet. Man kunne, som jeg her har skitseret, nå til den ad psykologisk vej, men der var også andre muligheder. Nietzsche f.eks., hvis indflydelse på samtiden var betydelig, havde ganske vist trukket på de psykologiske iagttagelser, men argumenterede først og fremmest sprogfilosofisk for en demontering af det klassiske personlighedsbegreb.

Det er næppe muligt at give en enkel forklaring på det klassiske autonome personlighedsbilledes sammenbrud. Forholder det sig sådan, at først i slutningen af forrige århundrede blev man i stand til at se noget, som ret beset altid havde været tilfældet, et generelt antropologisk problem? En af forudsætningerne for overhovedet at erkende personlighedens ustabile suggestible og multiple væsen kunne være, at de samfund, hvor denne omvurdering fandt sted – først og fremmest Frankrig, England, Tyskland og Østrig-Ungarn – befandt sig i en tilstand af stærk social, politisk og kulturel forvandling. Hvis man, som Myers, betragter normalpersonligheden som resultat af en tilpasning til den sociale omverden, vil markante ændringer i denne omverden have en tendens til at aktualisere hidtil undertrykte subpersonligheder, der dermed kommer ind i bevidsthedens synsfelt. I perioder med relativt statiske samfundsforhold sløves derimod det psykologiske blik for personlighedens latente kræfter.

Eller er det ikke snarere sådan, at datidens

psykologer registrerede, at den menneskelige personlighed faktisk var i færd med at ændre karakter, at den tidligere opbygning omkring et stabilt kerneområde var ved at blive afløst af en løsere struktur, hvor den enkelte, uden at opleve en konflikt med sin samvittighed eller et brud med sit hidtidige selv, løbende tilpassede sig sine omgivelser og deres idealer og ideologier? At relativ autonomi faktisk erstattedes af relativ heteronomi? Og at denne forvandling i stedet for at være en følge af – også kunne være en væsentlig årsag til den enormt forøgede sociale, ideologiske og kulturelle mobilitet? En væsentlig faktor i denne kulturpsykologiske udvikling kunne være rationalismens nedbrydning af de hidtil gældende stabile værdisystemer, først og fremmest naturligvis kristendommens.

Nedbrydningen af overjeget må betragtes som en meget træg og langsom proces, der kan strække sig over mange årtier, for, som Freud udtrykker det i sin 31. forelæsning: 'Barnets overjeg opbygges egentlig ikke efter forældrenes forbillede, men efter forældrenes overjeks forbillede; det fyldes med det samme indhold, det bliver til bæreren af traditionen, af alle de tidsbestandige vurderinger, der ad denne vej har forplantet sig hen over generationerne' (Freud 1933, *Studienausgabe* I,505).

Omkring 1900 synes denne langsomme proces at have nået et kritisk punkt. For nok var det enkelte menneske på denne måde blevet fri for et strengt og dømmende overjeg, men til gengæld stod så personligheden tilbage med et hul i sin struktur, da det besværlige overjeg jo tillige havde fungeret som identitetsstabiliserende og regulativ instans. Ind i dette hul rykker så omverdenens accept, en betydeligt farligere, mere ustabil og uberegnelig tyran end den gamle.

Hvad man med sikkerhed kan konstatere er, at en række fintmærkende iagttagere af deres samtid reagerede med uro og angst på det ændrede personlighedssyn. En af pionererne

for den ny psykologi havde været den franske filosof Théodule Ribot, der i 1881 udgav bogen *Les maladies de la Mémoire*, hvorefter i 1883 fulgte *Les maladies de la Volonté* og i 1885 endelig *Les maladies de la Personnalité*. Om denne sidste skrev næsten 20 år senere den østrigske litteraturkritiker Hermann Bahr :

Nu læste jeg en forfærdelig bog, Ribots *Les maladies de la Personnalité*; her vises mennesker, der pludselig mister deres jeg og som nye mennesker begynder en anden eksistens, hvorfra de undertiden, lige så pludseligt og gådefuldt, stødes tilbage i den første; ja der forekommer nogle, som har et tredobbelt eller firdobbelt jeg: det første forsvinder, også det andet synker ned, et tredje, et fjerde dukker op, da vender det første tilbage og intet af dem kan erindre det andet, det ene ved intet om det andet, der synes egentlig at være tre eller fire mennesker, som kun benytter det samme legeme for på skift afvekslende at komme til syne i det, men kun for pludselig igen at opløses i den tomme luft. (Bahr 1904)

Bahrs essay har den betegnende titel 'Das unrettbare Ich' (jeg'et som ikke står til at redde), hvormed han sigter til en berømt sætning i den østrigske fysiker og filosof Ernst Mach's store undersøgelse *Die Analyse der Empfindungen und das Verhältnis des Physischen zum Psychischen* (1885). Machs og til en vis grad også Ribots anliggende var påvisningen af, at det, vi normalt betegner som vores jeg, for en nærmere analyse viser sig at være en illusion, en rent praktisk hjælpekonstruktion, opretholdt og afstivet af især vores sproglige konventioner. 'Der kan næppe findes større forskelle mellem forskellige menneskers jeg end de, som optræder i ét menneske i årenes løb', er en af Machs karakteristiske formuleringer. Og denne overbevisning var ikke kun nogle få teoretikers anliggende. De virkelige nyskabere i f.eks. den østrigske

skønlitteratur omkring og efter 1900, Hugo von Hofmannsthal, Robert Musil, Hermann Broch og Franz Kafka delte den og skabte på det grundlag nogle af det 20. århundredes vægtigste værker, i Musils tilfælde oven i købet med det psykologiske nøglebegreb som titel på hans hovedværk: 'Manden uden egenskaber'.

Denne tendens til fragmentering af selvet er karakteristisk for det 20. århundrede (jf. Kohut 1977 og Lifton 1993). Den kan give sig harmløse udtryk, ubekymret attituderelativisme og dekonstruktivisme. Men det, som de lydhøre store forfattere fra romantikken og fremefter diagnosticerede i deres modeller af menneskelig handlen, var af mere dystre karakter: mennesket, der er i stand til alt. Brutal tilintetgørelse af medmennesker kan vi finde i alle historiske epoker, især i kulturer, hvor den manddræbende helt er anerkendt idol. Det særegne ved det 20. århundrede er den tilsyneladende lethed, hvormed masseordenes gerningsmænd kunne skifte mellem indbyrdes uforenelige normsæt og roller, det ene øjeblik human, civiliseret, hensynsfuld, ganske i overensstemmelse med samfundets traditionelle kulturnormer, det næste hæmningsløst destruktiv. De literære dobbeltgængerfigurer sprang endelig ud som håndgribelige tilfælde af personlighedsfordobling, ja som multiple personligheder. Eller med Nietzsches ord fra 1880erne: 'Ingen subjekt-atomer. Et subjekts sfære bestandig voksende eller skrumpende. Systemets midtpunkt bestandig forskydende sig; i det tilfælde, hvor det ikke kan organisere det tilegnede, opløses det i to'.

Op gennem 1800tallets skønlitteratur kan den opmærksomme læser følge den gradvise udvikling af denne decentrerede personlighedstype. Forfatterne opbyggede med deres fiktionsverdener stadig nye modeller af mennesket, tilsyneladende først og fremmest dikteret af lysten til det kunstneriske eksperiment. Ofte finder man overraskende de mest indtrængende portrætter af heteronome personer

i værker, der har helt andre problemstillinger som formulerede hovedtemaer. Som et ganske typisk eksempel kunne man nævne Selma Lagerlöfs lille roman om galskaben, kunsten og kærligheden, *En Herrgårdssägen*, fra 1899. At forfatterne samtidig beskrev noget, der for en senere betragtning fremstod som væsentlige psykologiske forudsætninger for ondartede diktaturers opkomst, har ligget uden for deres

bevidste forståelseshorisont. En sådan indsigt er til gengæld et centralt anliggende for litteraturvidenskabsfolk og andre kritiske læsere, der i den tilsyneladende harmløse fiktionslitteratur eftersporer tendenser, som først langt senere får deres håndgribelige og desværre ofte drastiske udtryk i sociale og politiske forandringer. Humanistisk videnskab er alt andet end en undværlig enklave.

Litteratur

- Bahr, Hermann (1904), 'Das unrettbare Ich', in: *Zur Überwindung des Naturalismus. Theoretische Schriften 1887-1904*. Ed. Gotthart Wunberg, Stuttgart: Kohlhammer 1968.
- Canetti, Elias (1968), Der andere Prozess, in: *Das Gewissen der Worte. Essays*, Frankfurt a.M.: Fischer 1975.
- Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey, eds. (1975), *Sigmund Freud. Studienausgabe*, Bd. I-XII, Frankfurt a.M.: Fischer.
- Freud, Sigmund (1933), 'Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse', in: *Sigmund Freud. Studienausgabe*, Bd. I.
- Freud, Sigmund (1930), 'Das Unbehagen in der Kultur', in: *Sigmund Freud. Studienausgabe*, Bd. IX.
- Goethe, Johann Wolfgang (1774), 'Die Leiden des jungen Werthers', in: Erich Trunz, Christian Wegner, eds., *Goethes Werke* (1959), Hamburg: Bd. VI.
- (1795/96), 'Wilhelm Meisters Lehrjahre', in: *Ibid.*, Bd. VII.
- Grimminger, Rolf (1990), *Die Ordnung, das Chaos und die Kunst*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Hansen, Uffe (1995), 'Schiller und die Persönlichkeitspsychologie des animalischen Magnetismus. Überlegungen zum Wallenstein', in: *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft*, XXXIX, 195-229.
- Hillgruber, Andreas (1986), *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin: Siedler.
- Kohut, Heinz (1977), *The Restoration of the Self*, New York: International University Press.
- Lehmann, Alfred (1889), *Hypnosen og de dermed beslegtede normale Tilstande*. Forelæsninger holdt ved Københavns Universitet i Efteraaret 1889, København.
- Lifton, Robert Jay (1993), *The Protean Self. Human Resilience in an Age of Fragmentation*, New York: Basic Books.
- Mach, Ernst (1885), *Die Analyse der Empfindungen und das Verhältnis des Physischen zum Psychischen*, Jena: G. Fischer.
- Mandelstam, Nadézda (1975), *Erindringer*, København: Arena.
- Meyer, Conrad Ferdinand (1879/80), 'Der Heilige', in: Hans Zeller, Alfred Zäch, eds. *Sämtliche Werke*, Bern: Benteli (1962 ff.).
- Myers, Frederic W. H. (1886), 'Multiplex Personality', in: *PSPR 4* (1886-7): 496-514, London.
- Ribot, Théodule (1881), *Les maladies de la Mémoire*, Paris: Baillière.
- (1883), *Les maladies de la Volonté*, Paris: Alcan.
- (1885), *Les maladies de la Personnalité*, Paris: Alcan.
- Schopenhauer, Arthur (1851), Versuch über das Geistersehen und was damit zusammenhängt, in: *Sämtliche Werke*. Wolfgang Frhr. von Löhneysen, ed. Bd. IV. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (1968).
- Strindberg, August (1888), *Fröken Julie*, Stockholm.